

НЕРЕАЛІЗОВАНИЙ ПРОЄКТ АЛЬТЕРНАТИВНОЇ УКРАЇНИ

Назар Федорак

канд. філол. наук, доцент кафедри української літератури ім. акад. М. Возняка Львівського національного університету імені Івана Франка

Свою «Апологію паломництва до східних країв» **Мелетій Смотрицький** написав у тому міжчассі, яке і дотепер впливає на сумнозвісну українську «різновекторність» – культурну, релігійну, геополітичну. Саме період між загальновідомими Берестейською унією 1596 року та Переяславською радою 1654 року дедалі частіше сприймається як часовий проміжок, який не тільки сформував ранньомодерний український проєкт, а й від погойдувань шалюк культурних терезів якого залежав вибір історичного шляху ренесансно-барокової « нової Русі». Як відомо, терези гойднулись у бік козацького православно-московського вибору й відповідної моделі української ідентичності. На жаль, наслідки такого обраного цивілізаційного проступання Україна і досі скроплює кров'ю на Донбасі й не тільки...

Нововиданий переклад «Апології паломництва до східних країв» Мелетія Смотрицького сучасною українсь-

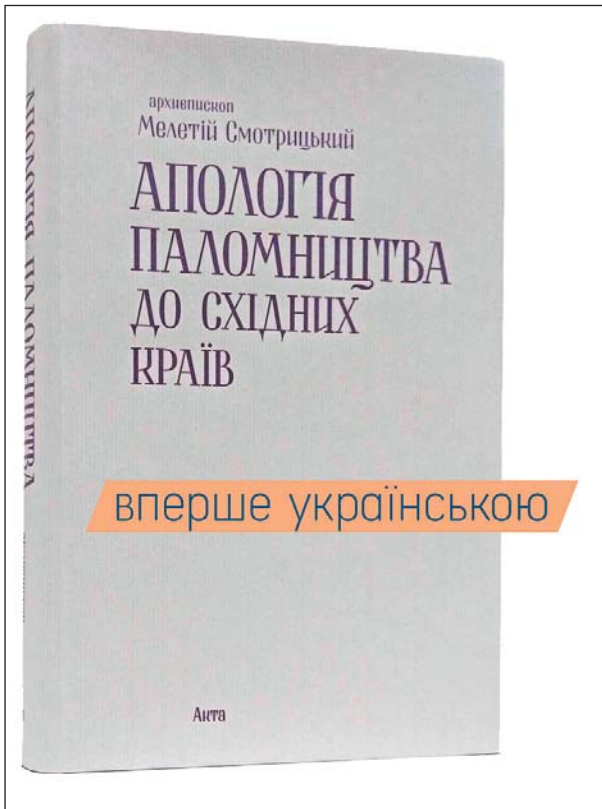
кою мовою яскраво демонструє й обізаному читачеві, й цілковитому неофітові, що в той час були в Україні інтелектуально-культурні сили й соціальні кола і були яскраві представники цих сил, які пропонували та просували іншу – проєвропейську сарматсько-шляхетську – модель ранньомодерної української ідентичності.

Завдяки харківському видавництву «Акта», авторові проєкту цього видання – творцеві передмови, коментарів і приміток – архієпископу **Ігореві Ісіченку**, а також перекладачеві **Ростиславу Паранькові** до нас прийшов довгоочікуваний текст, про який більшість допитливих чула, однак прочитати майже не мала змоги.

Мелетій Смотрицький – ранньобароковий письменник, упродовж кількох років мав славу непохитного реноме автора лише одного вартісного літературного твору – «Тренос, або Плач єдиної святої помісної Вселенської Апостольської Східної Церкви з поясненням догматів віри».

«Апологія...» – текст уже зрілішого автора, який гостро критикує зокрема й себе самого як творця «Треносу...». Це не тільки не зменшує чести Мелетієві Смотрицькому, а навпаки – підносить його в очах читача: як інтелектуала, здатного переосмислювати власні погляди, виявляючи та відкидаючи свої колишні хиби; як богослова, спроможного тверезо аналізувати тексти своїх попередників і сучасників; як політичного мислителя, котрий, здається, першим у нашій історії збагнув руйнівні для етносу наслідки конфесійної роздробленості (його прагнення «щоб не було дві Русі» стосувалося не територіальної, а саме ментальної роздвоєності); врешті, як барокового письменника, котрому спершу випало прибирати собі літературну маску (**Теофіл Ортолог** як вигаданий автор «Треносу...»), а відтак рішуче її здирати і розвінчувати.

Загалом, тема «Мелетій Смотрицький у контексті I половини XVII ст.», що її вже в новому тисячолітті в мо-

нографіях розгортали **Сергій Бабич** і **Петро Кралюк**, які значною мірою присвячено збірник «Біла джерел українського бароко» (один із випусків проекту «Львівська медієвістика*» і яку наразі довершує рецензоване видання «Апології...», давно, на мою думку, проситься на стіл кіносценариста. Особиста доля Мелетія Смотрицького: злощасні перипетії нереалізованого кохання; едукативні мандри Європою, зворохобленою протестантськими ідеями; драми і трагедії його церковного служіння в литовських, білоруських та українських землях Речі Посполитої; його досвід (власне, відображений в «Апології...») занурення в реальність східних патріархатів; надії на об'єднання Київської митрополії і руського народу та крах цих надій; його контакти з найвідомішими історичними постатями свого часу – це той готовий кінематографічний матеріал, за який варто лише взятися зацікавленому і вдумливому режисерові.

Не знаю, чи мав або чи міг мати таке бачення владика Ісиченко, пишучи передмову до «активського» видання «Апології», проте цей його кількосторінковий «Вступ» читається з таким захопленням, немовби початок історичного детективу. Зрештою, чому би й ні?..

Вступний текст архієпископа **Ігоря Ісиченка** до ново-виданої книги охоплює 130 сторінок, і його цілком можна трактувати як повноцінну монографію про поетику трансформації «Апології...» Мелетія Смотрицького. Владика виокремив найважливіші та найскладніші аспекти цього твору (і літературну спадщину Мелетія Смотрицького) впродовж століть (підрозділ «Історія дослідження»); спробував увійти в біографічний контекст автора «Апології...», пов'язаний із походженням Мелетія Смотрицького, формуванням його історичної, політичної та насамперед церковної свідомості (підрозділ «Еклезіяльні виміри авторського простору»); відобразив поступове самотнішання Мелетія Смотрицького, викликане передовсім його впер-

неністю в істинності власних принципів та ідей (підрозділ «Парадокси алієнізації»), а також блискуче проаналізував літературне лице барокової (не забуваймо!) «Апології...» (підрозділ «Словесна гра»).

У процесі такого всебічного аналізу точно та влучно визначено причини «*вельми критичного ставлення*» до Мелетія Смотрицького «в *патріотичному сегменті української гуманітаристики поза унійним середовищем*» (с. 28); звернено увагу читача на сарматсько-середньовічний аспект самопочуття Мелетія Смотрицького в контексті подій відновлення православної Київської митрополії 1620 року й після них, а також слушно акцентовано вищу вагу станової свідомості і солідарності, ніж національної чи етнічної, в тогочасному суспільстві (с. 48). У цьому контексті увагу загострено на подіях часів князювання та протистояння з низовим козацтвом князя **Костянтина Острозького**.

На думку владика Ісиченка, з-поміж низки причин, які спонукали Мелетія Смотрицького здійснити подорож на Близький Схід, «безперечний пріоритет» належав «*побожному намірові здійснити прощу в Святу Землю*» (с. 54). Тут висловлено оригінальну версію про тодішній стан Мелетія Смотрицького щодо «визначальної антиномії» для задуму «Апології...», який досить категорично названо «*ситуацією внутрішньої роздвоєності*» і сказано, що її причина – неможливість еклезіяльно «*сумістити відданість сарматській вітчизні й руйнівну співпрацю з її ворогами*», себто насамперед із Османською імперією. Водночас дуже важливою тезою архієпископа Ігоря, як мені видається, є його спостереження про те, що «*джерела кризи візантійського Сходу в очах Смотрицького незвідні до турецького гноблення. Вони відкриваються в психології ексклюзивності, в самовдоволеній упевненості у власних перевагах над рештою християнського світу*» (с. 68).

У самій структурі своєї передмови-монографії та в переході від параграфа «На камені Петра» до підрозділу «Парадокси алієнізації» владика Ісиченко поміж рядками протягує логічну нитку між відношенням Мелетія Смотрицького до апостола Петра (в контексті набуття переконаності в непохитності «скелі» єдиного християнського престолу – Римського) і до апостола Павла (в контексті особистого переходу-прозріння від старого Савла до нового Павла). Так, вивіряючи своє рішення «*головним апостолом діла*» (Петром) і «*головним апостолом слова*» (Павлом), Мелетій упевнювався у правильності здійсненого особистого повороту. Як фарисей Савло був свідком каменування першомученика Стефана, так спершу Максим (іще світська особа) Смотрицький написав хибно-«фарисейський» «Тренос», а після того, як уже Мелетій Смотрицький став свідком забиття у Вітебську унійного єпископа **Йосафата Кунцевича**, відбулося нове переродження Савла в Павла – не тільки й не стільки іменем, скільки текстами «*послань*» і свідченням долучення до істинної віри. Крім того, ледве чи можна бути соратником Петра, коли перебуваєш у протистоянні з його наступником – римським архиєреєм.

Як і сам творець «Апології...», автор передмови до «активського» видання «Апології» не оминає та не замовчує складних і неоднозначних питань, наприклад про мовну руську спільноту, в якій Мелетій Смотрицький не розмежовував українців і білорусів, нехтуючи «говірними особ-

* медієвістика – розділ історичної науки, що вивчає історію європейського Середньовіччя – Ред.

ливостями різних регіонів», але від якої зате відмежував Москву. Висновок владики Ісиченка щодо цього полягає в тому, що для Мелетія Смотрицького Русь – це «спільний етноконфесійний простір, що об'єднує мешканців Речі Посполитої за обрядовим чинником з інтегративною роллю церковнослов'янської («слов'яноруської») мови» (с. 119). При тому сам Мелетій Смотрицький писав майже виключно польською мовою...

І у «Треносі», й в «Апології» Мелетій Смотрицький, за висловом архієпископа Ігоря, лякав співвітчизників тим самим – «винародовленням аристократії та її відходом від Руської Церкви» (с. 121). Це цікаве спостереження, яке свідчить, із одного боку, про сталість пріоритетів Смотрицького, а з другого – про зміни, які швидко відбулись у руському суспільстві Речі Посполитої в проміжку між написанням «Треносу» й «Апології».

Чудово прописано владикою Ісиченком у передмові-монографії актуальність видання «Апології...» саме в наш час – час активної фази протистояння України з «руським міром» і з внутрішніми якщо не прихильниками його, то підтакувальниками. Україна на початку XXI століття немовби знову виборсується із ситуації України початку XVII століття, і кожен сучасний українець зробив або неминуче мусить зробити свій цивілізаційний вибір між Сходом і Заходом, між спотвореною викривленими мітами традицією та чесним шляхом у майбутнє, між «захистом православної віри» в її московському варіанті й захистом національної ідентичності під опікою Апостольського престолу, врешті-решт між статусом України як колонії та як вільної держави в європейському співтоваристві.

Загалом, актуальність – головний маркер цього, здавалося б, цілком архаїчного твору, заглибленого в далекі від наших часів проблеми далеких від нас людей і суспільств. Але, вчитуючись у сторінки роздумів, критики й аргументів Мелетія Смотрицького, раз у раз ловиш себе на тому, що в українській проблематиці вибору майбутнього змінилося не так уже й багато за ті майже 400 років, які минули, відколи написано «Апологію...» Як вам, наприклад, отакий пасаж Мелетія Смотрицького щодо церковної та світської геополітики, а також щодо тягlosti київської церковної традиції: «За часів наших предків наш єдиний митрополит Київський владичив і над руськими, і над московськими єпископами та над усім духовенством цих держав; і ні князям Литовським у Москві, ні князеві Московському в Русі це не могло і не може вдатися – бо не мають на це права від Бога» (с. 289)?

Одна з головних релігійно-історичних ідей Мелетія Смотрицького – те, що з роз'єднанням єдиної Христової Церкви Схід почав утрачати всі свої й духовні, й інтелектуальні чесноти. При тому автор «Апології...» ставив на карб східним «схизматикам» насамперед утрату любові внаслідок від'єднання від Римського престолу. Західна Церква, за його спостереженнями, «рухається й працює через любов», а Східна «лежить облогом і байдкує через ненависть»; Західна – «прекрасна та показна», а Східна – «позбавлена всякої оздобы». Причина «бачиться, не без гнівного Божого допущу», бо через відмову від любові, що викликало Божий гнів, зокрема, «скільки у неї було святих мощей – усі відібрав Господь і переслав їх Західній Церкві» (с. 513). Мелетій Смотрицький пояснював ще раніше: «Маю на увазі, що після відколу від Західної Церкви вона (тобто Східна церква – Н. Ф.) вже не привела до Господньої

Христової віри жодного народу; зголодніла на слово Боже; втратила Боже слово, живе й діяльне. Останній патріярх Константинопольський у святій єдності – Ігнатій – є святим нашої Церкви й ми поминаємо його 23 жовтня. А після його смерті церковну єдність розірвано, і вже жодного патріярха того престолу наші церковники не вносили до переліку святих» (с. 509–511).

Далі – про науку й освіту: «Скільки було на Сході вчености – усю її Господь Бог переніс на Захід; і коли й має Схід якихось вчених мужів, то набуває їх із Заходу; а тим часом у Константинополі на Галаті отці Товариства Ісусового навчають грецьких дітей греки та латини <...> А у греків якщо і є вчені дидакалі – чи то вдома, чи то по італійських академіях – то їх свої ж зневажають та погорджують ними» (с. 513). Дуже цікаво, що Мелетій Смотрицький добре знав і вказував на те саме, про що твердять і сучасні медієвісти: ще до захоплення Константинополя турками – «за майже сорок років перед Флорентійським собором» – із Греції подалося до Італії багато відомих філософів (власне, богословів) – «грецькі Атени». Мануїл Хрисолора, Константин Ласкарис, Філадельфо, Мусурос, Теодор Газа, Георгій Трапезундський, Мануїл Мосхонул, Димитрій Халкокондил, Марул Константинопольський та інші, котрі «подалися в італійські землі й там, прийнявши у часи схизми між греками та римлянами єдність із Римською Церквою, скінчили своє життя», – це ті немовби предтечі європейського Відродження: «Адже ці греки закорінили по всіх західних країнах грецьку вченість, яка й донині процвітає» (с. 437). Усе це також перегукується зі спостереженнями Джорджо Вазарі у сфері мистецтва з історією самого постання культурологічного терміну «Відродження».

Оглядаючи такий поважний книжний труд, не можу, звичайно, не похвалити праці перекладача – Ростислава Паранька. Український текст є легким, невимушеним, цікавим і передає авторську енергетику, закодовану в польському оригіналі. До окремих перекладацьких знахідок належить слухне та дотепне послугоування фразеологізмами, подекуди навіть там, де їх не було в авторському тексті. Наприклад, місце про польського короля, який «*toczarze zsadza z maeystatow, a bierze z gnoiu u posadza z xiqzaty*» (с. 410), вдало перекладено так: «...владомощців позбавляє величі, а інших підбирає з гязі й садить у князі» (с. 411). Щоправда, інколи виникає плутанина, коли в оригінальному тексті Мелетія Смотрицького поруч ужито латинські або грецькі та польські слова з ідентичним значенням, а в українській версії їх однаково перекладено двічі. Може, варто було б латинські лексеми та фрази залишати в такому самому вигляді, як в оригіналі, бо ж далі за ними все одно завжди з'являється українське слово чи вислів, який є їх прямим перекладом?

Але ці дрібнички – це дійсно майже невагомий піщинки на тлі величезної праці ініціаторів і втілювачів цього непересічного й – вкотре повторюся – напрочуд актуального книжкового проєкту. Не маю жодних сумнівів, що кожен – хай навіть той, хто ніколи й не чув імені Мелетія Смотрицького, – прогорнувши кілька сторінок цього видання «Апології паломництва до східних країв», уже не зможе відкласти книгу, не дочитавши її до кінця. А дочитавши – буде вражений напруженістю інтелектуального й суспільно-політичного життя на руських землях у першій половині XVII століття, а також тяглістю і «традиційністю» українських історичних викликів. ■